

ZSEMBERY ÁKOS:

Középkori építészeti emlékek védelme

(módszertani javaslat holt műemlékek bemutatásának kritikai elemzéséhez)

PhD értekezés tézisei

2009

BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
Témavezető: Dr. Mezős Tamás

I. A kutatás célja és aktualitása

Holt középkori építészeti emlékek bemutatása a műemlékvédelem speciális területe, ahol az elmélet és gyakorlat viszonya alapvetően meghatározó. Az elmúlt húsz év sokat vitatott hazai rombemutatói okán szakmai körökben egyre gyakrabban merül fel a hazai műemlékvédelem „elméleti válságának” lehetősége. Ennek kapcsán a következő elméletileg is értelmezhető kérdések várnak tisztázásra:

- A műemlék-bemutatók kritikai értékelésének helyzete Magyarországon;
- A magyar műemlékvédelmi praxis helye a kortárs európai gyakorlatban;
- Elméleti alapok és gyakorlati megfontolások, melyek mentén mai munkánkat végezzük;
- A hazai holt műemlékek bemutatásának kritikai vizsgálata.

A hazai műemlékvédelem elméletében az elmúlt mintegy három évtizedben tapasztalható szakirodalmi hiányosságok miatt a helyreállítások kritikai elemzése és vizsgálata nem kapott, nem kaphatott folyamatos elméleti háttérrel. Az műemlék-kritikai elemzés igénye és gyökerei azonban már a nyolcvanas évek elejétől kimutathatók. (Különösen Horler Miklós, Hajnóczi Gyula és Sedlmayr János publikációiban.) A magyarországi műemlékhelyreállítási gyakorlat tendenciái így nehezen vethetők össze a folyamatos elvi alapokkal rendelkező nemzetközi gyakorlattal. A hazai teoretikus felvetések egy-egy konkrét helyreállításhoz-bemutatóhoz kapcsolódnak, a publikációk zömében az alkotók beszámolóira korlátozódnak, és érdemi kritika általában nem fogalmazódik meg a helyreállítások kapcsán. A példák közül azok iniciálják a vitákat, amelyek a korábbi egységes szemlélet számára nem bizonyulnak befogadhatónak. Ide sorolható a millenniumra elkészült három nagy reprezentatív munka egyértelműen negatív visszhangja, mely több személyeskedő vitát, mint érdemi kritikai vizsgálatot hozott. A helyreállítások részletes bemutatása, a tendenciák elemzése, az elméleti alapok megvitatása rendre elmarad.

A holt műemlékek védelmének metodikája nem tekinthető véglegesnek, folyamatosan fejlődik, kortárs tendenciái jelentkeznek. A bemutatásukkal kapcsolatos műemléki tevékenység folyamatos beavatkozást feltételez, ám a beavatkozások rendszeresen ismétlődő folyamata sokkal inkább érvényesül, mint a használatban lévő emlékek rendszeres karbantartása.

Romok rendszeres és intenzív karbantartása maga után vonja a bemutatás esetleges revíziójának a lehetőségét is.

A kutatás célja a hazai és nemzetközi elvi alapok fogalomrendszerének összevetése és a dolgozatban használt egységes fogalmi apparátus felállítása után olyan vizsgálati rendszer kialakítása, amely módszertani javaslatot fogalmaz meg a helyreállítások kritikai elemzéséhez.

II. A kutatás forrásai és módszere

A hazai műemlékvédelem részletes kritikai története máig megíratlan, az erre kísérletet tevő írások is mind a rendszerváltás előtt születtek. A magyar műemlékvédelem elméletéről és gyakorlatáról átfogóan és naprakészen szóló könyv nem született meg. A témában tanulmányok, cikkek, doktori, kandidátusi értekezések kéziratjai adnak támpontot. Idegen nyelven még kisebb naprakész ismertetőket sem tudunk a külföldi szakemberek rendelkezésére bocsátani. A műemlékvédelmi szakmai folyóiratok száma Magyarországon csekély, az idegen nyelvű mellékletekkel ellátott nagyobb tanulmánykötetek megjelentetése vontatott. A hazai helyreállítási gyakorlat külföldi visszhangját jó ideje nem ismerjük, melynek oka a külföldi szaklapokban igen ritkán fellelhető magyar publikációk és az azokra elvétve megszülető reflexiók mellett az, hogy a korábbi intenzív szakmai kapcsolatok mára lényegében elhaltak. Nagyon kevés azoknak a szakembereknek a száma, akik magyarországi látogatásukról számolnának be hazájuk szakmai orgánumaiban. Személyes jelenlétünk a nemzetközi szervezetekben gyakorlatilag megszűnt. A külföldre utazó szakemberek javarészt diplomáciai feladatként kezelik utazásukat, a Magyarországon folyó munkáról alig tudósítanak. Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságának néhány idegen nyelvű kiadványa sem pótolja e hiányosságokat. Az elmúlt évek helyreállítási gyakorlatának európai tendenciáiról itthon szinte csak foszlányokat ismerünk. Az elvi alapok folyamatosságának hiánya csak nehezen lesz pótolható, ehhez nyújthat segítséget a kortárs európai szakirodalom áttekintése – a teljesség igénye nélkül. A holt műemlékek bemutatásának vizsgálatához alapvetők a régészeti topográfiák, monográfiák, tanulmánykötetek, periodikák. A korábban végzett jelesebb helyreállítások részletes ásatási, falkutatási dokumentációi fontos források, ám sok esetben nem kerültek publikálásra, és ennek hiányát a hazai régész szakemberek is hangoztatják.

Jelen kutatás módszere az egységes fogalmi alapokon történő kritikai vizsgálat, elemzés. A módszer elvi alapját egy vizsgálati szempontrendszer

felállítása adja, mely a helyreállítások kvalitásának objektív megítélését teszi lehetővé. Ehhez a bemutatás *hitelességét*, az alkalmazott *értékhierarchiát*, az *új és a régi részek viszonyát*, és a bemutatott *emlék és környezetének kapcsolatát* veszem alapul. A bemutatás alapját a tudományos módszerekkel készített elvi rekonstrukció képezi, ami nem jelentheti csupán a grafikus által megálmodott tömegrekonstrukció készítését. Az elvi rekonstrukció csak akkor lesz képes betölteni feladatát, hozzájárulni a rekonstrukciós kísérlet hitelességének a mérlegeléséhez, ha a formáknak a „tömegre applikálásán” túl szerkezetileg is átgondolt és a korszak épületszerkezettenilag is helyes reprodukcióját készíti el.

A kritikai elemzés módszertani megfontolásainál az elmélet és gyakorlat egységét kell szem előtt tartani. Ehhez segítségül vettem a következő három ország kortárs rombemutatói elméletének és gyakorlatának kapcsolatát, az alábbi szűkítéssel.

- **Olaszország:** *a kritikai vonal és a kortárs elméleti tendenciák, valamint ezek hatása a romemlékek kezelésére;*

- **Németország:** *a rekonstrukció aktuális kérdései, elméleti alapjainak vizsgálata és gyakorlatának elemzése;*

- **Anglia:** *a romkonzerválás és a romterületek kezelésének gyakorlata, eljárások vizsgálata.*

A kortárs európai műemlékvédelmi tendenciák rövid vizsgálata mellett azok hazai gyakorlatunkra tett hatását is elemeztem az 1934-2009 közötti időszakban, a középkori romemlékek nézőpontjából. Az 1934-es kezdési dátumot a MOB újrászervezése, a korszerű műemlékvédelem ekkori hazai megjelenése és az esztergomi helyreállítások megindítása indokolták.

Az elvi javaslatcsomagot különböző középkori építészeti emlékeken végzett helyreállítás-típusok kapcsán vizsgálom: részlegesen elpusztult építészeti emlékek, illetve régészeti úton feltárt romok bemutatása városi szövetben és lakott területen kívül. A hazai középkori emlékek bemutatásának vizsgálatához azokat az építészeti emlékeket választottam, melyekről jelentőségük miatt több anyag áll rendelkezésre.

III. Az értekezés új tudományos eredményei

1. Az európai és hazai fogalmi apparátus összevetése után megállapítható, hogy az európai országok terminológiai rendszere nem hozható olyan egységes nemzetközi szintre, mely a helyreállítások egységes kritikai elemzéséhez kellően részletes megfogalmazásokat ad.

E különbségek nem csupán nyelvi és kulturális jellegűek, hanem a módszertani és szakmai történeti háttér is indokolja őket. A különbségek bizonyos szintű feloldása csupán az egyes országok elvi háttérének ismerete és gyakorlatának vizsgálata utáni értelmezéssel lehetséges. Minden ország műemlékvédelmi gyakorlata csak saját történelmi és elvi háttérével elemezhető, legfeljebb főbb nemzetközi tendenciák mutathatók ki. A hazai terminológia heterogenitása folytán a kritikai észrevételek értelmezése, vagy akár megértése nehézséget jelent. Ezért tekintettem fontos feladatnak, hogy a hazai gyakorlat számára, a nemzetközi tendenciákra is figyelemmel, javasoljam egy egységes terminológia elfogadását és használatát.

2. A műemlék-helyreállítás módszereinek a kritikai elemzéshez szükséges egységes fogalmi rendszerét - a hazai és nemzetközi fogalmi apparátus elemzése alapján - állítottam össze. Bebizonyítottam, hogy ez a rendszer alkalmas alap lehet a kritikai szemléletű műemlékvédelem tárgyalásához.

A helyreállítás módszerei és azok rendszerezése európai szinten nem egységes. Területenként tapasztalható sajátosságai és kritikai megközelítésük vizsgálata alapján azonban saját rendszerét az általam vizsgált három ország egységesen használja. A hazai módszerek eszköztárának fogalomrendszerére javaslatom a következő.

HELYREÁLLÍTÁS:

1.) KONZERVÁLÁS

2.) RESTAURÁLÁS

- *KIEGÉSZÍTÉS*

▪ DIDAKTIKAI (ANASTYLOSIS is ide tartozik)

▪ ESZTÉTIKAI

- *MEGERŐSÍTÉS*

▪ SZERKEZETI OKBÓL (a didaktika lehetősége itt is megvan)

- *ROMLEFEDÉS*

▪ VÉDŐTETŐ

○ az eredeti forma visszaidézésével („par excellence”)

- az eredetitől független tömegformálással
- VÉDŐÉPÜLET
 - AZ EMLÉK VÉDELMEÉRE
 - az eredeti forma visszaidézésével („par excellence”)
 - az eredetitől független tömegformálással
 - EGYÉB FUNKCIÓVAL, AZ EMLÉKET INTEGRÁLVA

3.) REVITALIZÁCIÓ

4.) REKONSTRUKCIÓ:

- ELVI REKONSTRUKCIÓ

(nem konkrét beavatkozás, építési periódusonként ábrázolva az épületet a helyreállítási dokumentáció része, a bemutatás elvi alapja)

- TÉNYLEGES REKONSTRUKCIÓ

- RÉSZLEGES REKONSTRUKCIÓ (közelebb áll a kiegészítéshez)
- TELJES REKONSTRUKCIÓ
- ÚJJÁÉPÍTÉS

A helyreállítási beavatkozások mindig együtt kell, hogy járjanak a folyamatos karbantartással. Műemlékvédelmi tevékenységre külföldön is használatosak azok a fogalmak, melyek inkább ezzel kapcsolatosak: *szanálás, renoválás, tatarozás, rehabilitáció, felújítás, stb.* Nemzetközi tapasztalat, hogy e fogalmak alatt sokszor olyan tevékenységként végzik a régi épületek, épületmaradványok kezelését, mely nélkülözi a tudományos alapokat, és főleg olyan beruházások és pályázatok során kerülnek előtérbe, ahol a műemléki érték kiaknázása és eszközként való felhasználása az elsődleges cél. Az állandó karbantartás az alapvető cél, de folyamatos analízissel és csak a valóban szükséges mértékben.

3. Holt műemlékek bemutatásának kritikai elemzésére szolgáló vizsgálati rendszert állítottam fel az európai elmélet és gyakorlat alapján. A dolgozatban végzett konkrét elemzések bizonyították, hogy egy ilyen rendszer alkalmas lehet az objektív vizsgálatra.

A holt műemlékek bemutatásának kritikai vizsgálatához, illetve azok kvalitásának objektív megítéléséhez a következő szempontrendszer szerinti elemzést tartom alkalmasnak:

- **a bemutatás hitelessége**
 - *anyaghasználat és forma;*
 - *térrendszer és szellemi tartalom;*
- **értékhierarchia a helyreállításnál**
- **új és régi viszonya a bemutatásnál**
 - *a restaurálás építészeti megközelítése*
 - *alá- és mellérendelés*

- *az új igazolhatósága*
- *érthetőség, értelmezhetőség*
- *reverzibilitás*

- **környezet és emlék kapcsolata, városképi hatás**

A kritikai elemzési szempontrendszer összeállítását a korábbi hazai megfontolásokra alapoztam, részleteinek meghatározását pedig az európai – főleg az olasz – kritikai megközelítés tanulságai alapján végeztem. A helyreállítás módozatainak hazai és európai szintű vizsgálata adta azokat a vizsgálati szempontokat, melyek rendszerbe rendezve egy objektív vizsgálat alapjait képezhetik.

A helyreállítás hitelesség-vizsgálatánál a tudományos kutatás alapján készült elvi rekonstrukció hitelessége szolgál bázisul, ennek tükrében állapítható meg a bemutatható állapot hitelessége. Alapvető az emlék és a bánásmód autentikusságának összevetése annak materiális (anyag, forma) és immateriális (tér, szerkezet, szellemi tartalom) összetevői szerint. Az építési periódusok tisztázása, elméleti térrekonstrukciója, valamint ennek funkcióvizsgálata után a jelenlegi vagy a tervezett funkciót, és annak térrendszerét összevetve az elméleti rekonstrukcióéval elemezhető a bemutatás a tér hitelessége szempontjából. A helyreállításnál a feltárt és értelmezett maradványok értékeit kell meghatározni, előbb a tudományos módszerekkel végzett kutatás alapján, majd az elkészített elvi rekonstrukció alapján is. A kettő összevetésével határozhatók meg azok a primer értékek, melyek az épület adott, és bemutatásra szánt periódusában fontosak voltak, s amelyek így a bemutatás szempontjából is kiemelten fontosak. Ezek hierarchikus sorolása a vizsgálat szempontjából szoros kapcsolatban áll a hitelességgel. Az új és régi elemek viszonyának vizsgálata segít feltárni a megfelelő hangsúlyozást a részek viszonyában: a didaktikus hangsúlyokat a megérthetőség, az építészeti hangsúlyokat az igazolhatóság szem előtt tartásával. A bemutatásnál az emlék és környezetének elvi rekonstrukcióban tisztázott eredeti környezeti viszonyai alapján a bemutatott emlék saját és tágabb környezetében betöltött szerepét és funkcióját kell vizsgálni.

4. A konkrét elemzések bizonyították, hogy a bemutatás hitelességének a kvalitását befolyásoló elvi rekonstrukció kidolgozottságának mélysége nem korlátozódhat a tömegnek és a formának a helyes érzékeltetésére, bemutatására. Szükséges, hogy az elvi rekonstrukció készítésénél a korszak szerkesztési-szerkezeti technikáit, szabályait is figyelembe vegyük.

Gyakori „hibája” az elvi rekonstrukcióknak, hogy – kihasználva a grafika, vagy a modern számítógépes technikák adta lehetőségeket – a látványos tömegrekonstrukciók mögött alapvető építészeti, épületszerkezettani hibák fedezhetők fel. Szem előtt tartandó, hogy az elvi rekonstrukció készítése a tervezés folyamatának a rekonstrukcióját is jelenti. Olyan folyamat, ahol az eredeti építészeti gondolat újrafogalmazása történik meg. A rendelkezésre álló régészeti, kutatási adatok alapján az épület egészének legalább 1:100 szinten, de sok esetben akár a részlettervek kidolgozottságának a szintjén kell a rekonstrukció során az emléket újragondolni.

5. A helyreállítási módszerek kritikai vizsgálatával megállapítható, hogy a helyreállításban mindig jelen lévő tudományos és társadalmi igények milyen hangsúllyal képviseltetnek az egyes módszerek alkalmazása esetén. Ez alapján megállapítható, hogy mely műemlékvédelmi módszerek tekinthetők kritikai alapúnak.

Az állagmegóvás szintű, minimális beavatkozással járó konzerválás esetén a beavatkozás tudományos oldala erősebb, mint társadalmi összetevői. A konzerválás kritikai megközelítéséről már kisebb kiegészítések használata esetén beszélhetünk. A restaurálás és a részleges rekonstrukció már tudományos, mondhatni kritikai alapon közelít az üzenet továbbadásának összetett feladatához, és módszereivel, különösen didaktikai megfontolásaival a társadalmi igény irányába tesz tudományos utalásokat. A restaurálás tehát olyan tudományos igényű szempontok alapján végzett építészeti tevékenység, melynek helyes társadalmi megítélése sokban függ a helyreállítást meghatározó szempontok rendszerének helyes értelmezésétől, vagyis a helyes restaurálás kritikai tevékenység. A védőtetők és védőépületek, mint a restaurálás különleges esetei szintén készülhetnek kritikai céllal. Azonban e kritikai igény csak a par excellence védőtetők és védőépületek esetében mutatható ki, melyek tömegükkel utalhatnak az emlék egykori tömegformáira. A pusztán állagvédelmi célokat szolgáló védőtetők a kritikai elemzés szempontjából nem különböznek a kiegészítések nélküli konzerválástól. A romemléket, vagy annak egy részét csupán magába integráló új épület, mely védőépületként is funkcionál, szintén nem vizsgálható műemlék-kritikai módszerekkel. A teljes rekonstrukció esetében a társadalmi, vagy inkább társadalmi-politikai igény a legtöbb esetben jóval erősebb a tudományos igénynél, ezért kritikai helyreállításként egyértelműen nem értelmezhető a teljes rekonstrukció, vagy újjáépítés.

6. A kritikai vizsgálatok során igazolódott, hogy a városi szövetben régészeti eszközökkel feltárt romemlékek bemutatása nem tudja biztosítani a régi és új elemek olyan viszonyát, mely ne eredményezné az emlék hitelességének és értékeinek háttérbe szorulását. Az ilyen bemutatások kritikai alapon nem végezhető, tudományos igényűk és értelmük minimális.

Esztergom és Székesfehérvár példájának elemző vizsgálata rámutatott, hogy elégséges régészeti adat birtokában is megoldhatatlan egy, a középkor óta jelentős változáson átment városszövet valamennyi rétegét értelmezve csupán az egyik réteg elemeinek élményeztető, hiteles és tematikus bemutatása. A történeti városok városszövetében történő rombemutatásainál általánosan alkalmazott módszerek (burkolatban való jelölés, alapfalak felfalazása) e szempont rendszerrel nem értelmezhetők.

IV. Az eredmények gyakorlati hasznosíthatóságának lehetőségei

A hazai és európai terminológia összevetése alapján a műemlékvédelem módszereinek és azok rendszerének tisztázására tett kísérlet elősegítheti az egységes elméleti háttér megfogalmazását, rendszerének tisztázását, ezzel pedig segítséget nyújthat hasonló témájú dolgozatok rendszerének megfogalmazásához.

A nemzetközi tapasztalatok és kortárs romemlék-védelmi tendenciák mentén kialakított vizsgálati rendszer alkalmas alapot adhat a műemlék-helyreállítások kritikai elemzéséhez, és már a bemutatások tervezési szakaszában jól feltárhatóvá teszi a későbbi bemutatás által megoldandó problémákat és azok megoldásánál is segítséget nyújthat.

Az európai romemlékvédelmi tendenciák mélyebb elemzése, és hazánk rombemutatásainak elhelyezése az európai palettán e dolgozat kereteinél komolyabb vizsgálatot igényelnek. E munka lehetőséget teremt a hazai rombemutatási gyakorlat európai mérlegen való újabb vizsgálatához, irányvonalat és irodalmat nyújt az újabb kutatásokhoz.

A rom állapotától, környezetében betöltött szerepétől függően a rom és környezetének viszonya e rendszer segítségével többszörösen vizsgálható, így alapját képezheti egy város középkori romemlékeinek településszintű bemutatását célzó, a városrendezésnél felhasználandó tanulmánynak. Esztergom esetében e dolgozat melléklete állít modellt egy ilyen munkához.

A szerző publikációi az értekezés témakörében

1. Az esztergomi középkori Szt. Lőrinc templom kutatása és műemléki bemutatásának lehetőségei. In.: *Építés-Építészettudomány* XXXIII (1-2) 2005. p. 83-109. (lektorált cikk)
2. Horváth István – Zsembery Ákos: Az esztergomi Özicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi kutatása és műemléki bemutatása. In.: *Építés-Építészettudomány* XXXV (1-2) 2008. p. 5-41. (lektorált, SCOPUS listán indexált cikk)
3. Építészeti romemlékek kutatása és védelme Szíriában. In.: *Építés-Építészettudomány* XXXVI (3-4) 2008. p. 223-250. (*Istoánfi Gyula 70. születésnapjára rendezett jubileumi tudományos ülészak előadásainak kiadványa.*) (lektorált, SCOPUS listán indexált cikk)
4. Authenticity and didactics: theory and practice in the preservation of our medieval monuments. In.: *Periodica Politecnica Architecture*. 40/1, 2009. pp. 1-10. (lektorált, ICONDA listán indexált cikk)
5. Attualità del restauro in Ungheria e recenti ripristini dei complessi reali medievali. In.: *PALLADIO. Rivista di storia dell'architettura e restauro*. n42. luglio-dicembre, 2008. pp. 89-98. (lektorált, AVERY listán indexált cikk)
6. Elmélet és gyakorlat viszonya a mai itáliai műemlékvédelemben. In.: *Műemlékvédelem*. LIII. Évf. 4. szám, 2009. p. 223-230. (lektorált cikk)
7. Feltárás előtt? (az esztergomi középkori Szent Lőrinc templom kutatásához) In.: *Műemlékvédelem* XLIX. Évf. 6. szám, 2005. p. 343-349.
8. Feltárás után – tanulságok és kérdések egy rombemutató kapcsán. In.: *Műemlékvédelem* LI. Évf. 5. szám, 2007. p. 331-336.
9. Roma vincit? – Richard Meier VS. Roma. In.: *Alaprajz*. 14. évf. 3. sz. 2007. május-június. 26-29.o.
10. Kortárs (és) műemlékvédelem. In.: *Alaprajz*. 15. évf. 2. sz. 2008. március-április. 38-40.o.
11. Középkori templomaink és kolostoraink műemléki helyzete Komárom-Esztergom megyében. In.: *Architectura Hungariae* VI. évf. 4. sz., 2004. (www.arch.et.bme.hu – elektronikus publikáció)